

A LENGYEL KÖZOKTATÁS REFORMJA 1774–1793 KÖZÖTT

Történeti köztudatunkban – különben helyesen – általában elfogadott, hogy Lengyelország 1795-ös felosztása a majd három évszázados nemesi anarchia szükségszerű végkifejlete. A vég elkerülhetetlennek, a Köztársaság bukása már-már megérdemeltnek tűnik, pedig valójában ez a mérsékelt haladás erőinek tragédiája is. II. Katalin, II. Frigyes Vilmos és I. Ferenc a lengyel függetlenség csaknem 125 évig tartó felszámolásával a polgári átalakulás kérdését nem majdan jelentkező problémaként utalta az idegen birodalmak keretei közé, hanem a már meglevő, az ország feudális elmaradottságán, fenyegetett helyzetén változtatni, előrelépni akaró *reformmozgalom* fellendülését roppantotta össze.

Európai mércével is számottevőek az 1772 után színrelépő nemzedék legjobbainak erőfeszítései. Céljuk nem közvetlenül a polgári átalakulás, csak a polgári erők érvényesülése előtt álló akadályok lassú lebontása. Az államszervezet reformjai a kiegyensúlyozott kormányzás megteremtését szolgálják; kiterjesztik figyelmüket a földesúr–jobbágy viszonyra, engedményeket tesznek a polgárságnak, átszervezik a hadsereget, oktatási reformokat hajtanak végre. Különösen ez utóbbi, sajnos rövid életű kísérlet a figyelemre méltó. A *Nemzeti Köznevelési Bizottság* tevékenysége azzal az Európával is állja az összehasonlítást, amelyben a felvilágosodás szellemében ekkor történtek az első jelentős lépések a modern követelményeknek már meg nem felelő oktatási rendszer megújítására. Számunkra különösen érdekes az összevetés az 1777-ben életbe léptetett *Ratio Educationis*-szal, ezért érdemes a továbbiakban ennek több figyelmet szentelni.

A társadalmi-gazdasági fejlődésben megrekedt Lengyelországban a harmincéves háború pusztításai következtében a 18. század elején az általános műveltség és az oktatás színvonala nagyon alacsony volt.¹ Az 1700-as évek végén az arisztokrácia 28%-a, a kishemesség 92%-a, a polgárság 44%-a volt analfabéta.² Az első látásra hihetetlennek tűnő adatok szemléletes képet nyújtanak a korabeli viszonyokról, a lengyel nemesi köztársaság kulturális hanyatlásának mélységéről.

Hasonlóan tragikus nyomot hagyott e korszak műveltségében az erőszakos ellenreformáció. A 17. században még virágzó protestáns iskolák és gimnáziumok jótékonyan hatottak Nagy-Lengyelország és a Sziléziával határos területek szellemi életére, különösen a természettudományok

¹ A felvilágosodás eszméinek hatása nemcsak a különböző oktatási tervezetek tartalmában, hanem a sajtótermékek mennyiségi növekedésében is lemérhető: a forradalom előtti Franciaországban 70–80 újság jelent meg, ebből Párizsban 38; Svájcban 1750-ben 10, 1790-ben 74 és 1798-ban 120 sajtótermék látott napvilágot. Jerzy *Wojtowicz*: Miasta epoki Oświęcienia, 219. (Polska w epoce Oświęcienia, Warszawa, 1791.)

² Historia Polski, red. Tadeusz *Manteuffel*, II/1., írta Józef *Gierowski*, Warszawa, 1960, 800.; és *Kovács Endre*: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp. 1973. 203.

fejlődésére. Az ellenreformáció azonban elüldözte a német tanárokat, és a városi iskolákat kapuik bezárására kényszerítette.³

Jellemző az általános hanyatlás fokára, hogy nemcsak a falvak hosszú sora, de a mezővárosok nagy része sem rendelkezett még elemi iskolával sem.⁴ A létező oktatási intézmények többsége a *jezsuiták* kezében volt, akik latin-centrikus képzésüket hagyományos, bevált módszereikkel folytatták. Ezzel szemben az arisztokrata családok gyerekeit magántanárok nevelték, majd a bécsi, párizsi és itáliai egyetemeket keresték fel. A krakkói egyetem látogatottsága, elavult oktatási módszerei miatt és konzervatív szelleme következtében erősen lecsökkent, és lassanként a jezsuita akadémiák többségéhez hasonlóan csak a középnemesi származású ifjak keresték fel, akiknek külföldi tanulmányútra már nem tellett.⁵

A 18. század húszas éveitől azonban lassú fejlődés indult meg a Köztársaságban, gazdasági és szellemi téren egyaránt. A változás okai között szerepel a gazdasági konjunktúra, a százsz merkantilista politika és a Pomorze-n meglepetedten hugenotta kereskedők kolóniájának közvetett hatása.⁶ Az élenkábbé váló gazdasági kapcsolatok lehetővé tették az angol, francia, holland divat elterjesztését, a nyugat-európai irodalom megismerését. E sokoldalú hatás következtében lassú urbanizálódás indult meg, megváltozott a városi oktatás; rendszeresebbé vált, új iskolák nyíltak, nőtt a diákok száma.

A *közigazgatás* mind sürgetőbbé váló reformja szintén növelte az apparátus műveltségével szemben támasztott követelményeket. Itt azonban szinte legyőzhetetlen akadályokba ütközött a változást igénylő aufklérista csoport: a kulturális fejlődés ugyanis éppen a *kisnemességet* érintette a legkevésbé, viszont róluk gondoskodni, számukra egzisztenciát biztosítani a lengyel nemesi köztársaságban a feudalizmus fenntartásának alapvető normája volt. A nemességnek ez a legelső rétege alkotta a vajdasági, várkerületi és járási hivatalok alsó tisztikarának döntő többségét. Nagy részük a század folyamán mindvégig paraszti sorban élt és zömében iskolázatlan maradt. Számunkra még a jezsuita gimnáziumok látogatása is óriási anyagi áldozatot jelentett, és rendszerint mérhetetlen luxusnak tűnt.⁷ Ilyen körülmények között a közigazgatás modernizálása kivihetlenné vált. Nem véletlen, hogy az 1740-es években éppen a nemesség kulturálatlansága inspirálta az első oktatási reformokat és itt került sor először látványos változásokra.

Stanislaw *Konarski* és Stanislaw *Leszczyński* jutott leghamarabb arra a következtetésre, hogy a nemesség utódainak neveléséhez korszerű oktatási intézményekre van szükség. *Leszczyński* felvilágosult gondolkodású főúr volt, akinek trónralépését a lengyel nemesség akaratával szemben kétszer is megakadályozta az orosz cár. Tanulmányai az akkori viszonyok között igen radikális felfogást tükröztek. Ő hozta létre a lunewilli kereskedelmi iskolát a nemesi származású ifjak oktatására.⁶

Konarski a közigazgatási reformok igenlésén át jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy *Lengyelország számára a közoktatás korszerűsítése halaszthatatlan*. 1740-ben meg-

³ Historia Polski, id. kiadás 779.

⁴ A városi privilégium még nem jelentett polgári életkörülményeket. Az 1775–1776 között fennállt 858 városból 781 teljesen mezőgazdasági jellegű volt. Gyakran előfordult, hogy egy-egy „város” lakossága nem érte el az ötven főt és mindössze 7–9 házból állt. Boguslaw *Leśnodorski*: Historia państwa i prawa Polski. Warszawa 1957. II. 390.

⁵ Michal *Janik*: Hugo Koftaj. Warszawa, 1913. 23.

⁶ A hugenották a 17. század végén telepedtek le a partvidéken és a helyi lakosság 10%-át tették ki. Saját iskoláik, templomaik voltak. Különösen a magukkal hozott fejlettebb gazdasági módszereik révén gyakoroltak nagy hatást Lengyelországban. Historia Polski, id. kiadás 793.

⁷ Jerzy *Kowceki*: U początków nowoczesnego narodu (Polska w epoce Oświecenia). 108.

⁸ *Leszczyński* volt a legbátrabb a reformok terén: „Szabad hang és garantált szabadság” című röpiratában a következőket írta a jobbágyoktól: „Azt mondjuk, hogy a jobbágy szabadon dolgozik, de mi úgy adjuk el, mint a barmot vagy a kutyát, és az isteni akarral ellenkezően akár meg is ölhetjük.” (1749) Historia Polski, id. kiadás 760–764.

alapította a Collegium Nobilicum-ot, ahol a módos nemesi családok gyermekei kereskedelmi, természettudományos ismereteket szerezhettek. A latin mellett bevezette a német, francia és lengyel nyelv tanítását is, párhuzamosan a lengyel irodalom és történelem anyanyelvi előadásával. Hétéves képzést állapított meg, amelyben nagy szerepet biztosított a testi nevelésnek is. Tantervében szerepelt még a földrajz és az építészet oktatása is. Gyakorlatilag tehát a piarista gimnáziumok programját vette át, kibővítve a kereskedelemhez szükséges speciális ismeretekkel. *Konarski* személyesen is tartott előadásokat iskolájában, ahol részletesen foglalkozott a szükséges reformokkal.⁹ Már ő is jól látta azt az – ugyanebben az időben Magyarországon is jelentkező – tendenciát, amelyet ma a történészek nemesi és *értelmiségi* „*túltermelésnek*” neveznek. Ezzel kapcsolatban hasonló álláspontra jutott, mint később József császár Magyarországon, majd az 1791-ben kiküldött regnikoláris bizottság: meg kell akadályozni, hogy túl sokan és főként rossz képességű diákok végezzenek a gimnáziumokban és az akadémiákon.¹⁰ Ezért a Collegium Nobilicumba csak olyanokat vettek fel, akik képesek voltak a magas tandíjak megfizetésére.¹¹

Konarski érdemei felbecsülhetetlenek. Iskolájában, majd az ő elveinek megfelelően átszervezett jezsuita kollégiumokban nevelődött az a *reformnemzedék*, amely diadalra vitte az 1791-es alkotmány kikiáltását, publicisztikai tevékenységével pedig előkészítette a közvéleményt egy átfogó közoktatási reformra. Számára azonban az elsődleges cél a nemesi származású ifjúság nevelése maradt, a parasztság és polgárság képzésének fontosságát még nem látta világosan.

*Stefan Garożynski*¹² a felvilágosult arisztokrácia körébe tartozott, behatóan foglalkozott gazdasági kérdésekkel is, és éppen ez tette lehetővé számára, hogy a szász származású *Mitzler de Koloff*-hoz¹³ hasonlóan felismerje a városi iparosok fokozottabb oktatásának szükségességét. Ezen a területen azonban csak lassú haladás volt észlelhető. Az ötvenes években felállított opuli és lubelski piarista iskolák vették fel először tantervükbe az ipari képzést. A diákok az iskolában eltöltött öt év alatt egy mesterséget is elsajátítottak, így takács, asztalos vagy tímár vált belőlük. A szejm azonban csak 1764-ben ismerte el törvényesnek az ilyen iskolák felállítását.¹⁴

A parasztság oktatásának kérdése ebben a korban még nem vetődött fel. Jellemző azonban az általános felfogásra, hogy a – különösen – iluminista *Lubormirski herceg* 1743-ban felháborodottan tiltakozott az országgyűlésen azon szokás ellen, hogy a parasztok uruk megkérdése nélkül iskolába merik adni gyermekeiket.¹⁵

*

⁹ *Konarski*: „A haza felvirágoztatásáról” és „A hatékony tanács előkészítéséről” (1770–1773) című röpiratait, amelyekben a liberum veto eltörléséért szállt síkra, szintén előadta a tanítványainak. Uo.

¹⁰ *Kornis* Gyula: A magyar műveltség eszményei 1777–1848. Bp. 1927. I. 41.

¹¹ *Historia Polski*, id. kiadás 760–764.

¹² *Stefan Garożynski* (1690–1755) leghíresebb műve: „A lengyel köztársaság anatómiája”. Uo.

¹³ *Mitzler de Koloff* a polgárság ideológiájának kifejezője volt. „Új gazdasági és tudományos hírek” címmel időszakos kiadványt jelentetett meg, amelyben hangot adott a lengyel kereskedők és iparosok kívánságainak. Uo.

¹⁴ *Historia Polski*, id. kiadás 824.

¹⁵ Uo.

Lengyelországban a 18. századi oktatási reformokat az jellemezte, hogy az elemiiskolai oktatásban szemléleti, de elsősorban anyagi okokból jelentősebb változások nem történtek, míg a *középiszkolai és főiskolai* tanulmányi rendszerben erőteljes racionalizálás ment végbe. Az ötvenes évektől ez a tendencia már egyre határozottabban nyilvánult meg. A piarista kollégiumok népszerűségének hatására sor került a jezsuita kollégiumok reformjára is.¹⁶ Ekkor azonban még fel sem merült az a gondolat, hogy az iskolákat kivegyék az egyház kizárólagos felügyelete alól. Ez a feladat a Nemzeti Köznevelési Bizottságra várt, mert a változás feltételei csak a 70-es években alakultak ki.

A Köztársaság kedvező földrajzi helyzete következtében ki tudta használni a 18. század gabonakonjunktúráját és így olyan lassú *prosperitás* indult meg, mely idővel átterjedt a gazdasági élet többi ágazatára is. A hetvenes években tucatszámra alakultak az elsősorban luxusigényeket kielégítő, de néhol már a tömegtermelést szolgáló manufaktúrák. A felvirágzás mértékére jellemző, hogy a Köztársaság egyes területei ebben az időben már az osztrák örökös tartományokhoz hasonló fejlettségi szintet értek el.¹⁷ Természetes, hogy a gazdasági szükségletek egyre inkább sürgetővé tették a közoktatás reformját, a fellendülés pedig napról-napra nyilvánvalóbbá tette az államrendszer elmaradottságát. Mégis, 1764 után, amikor sor került a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom korszerű formáinak megteremtésére, szóba se került az oktatás modernizálása. Ennek okát abban kell látnunk, hogy az első reformokat *Szaniszló Ágostot* trónrajuttató *felvilágosult arisztokrácia* sugallta, amelynek – tekintettel az új király irántuk való elkötelezettségére – még érdekében állt a központi hatalom megerősítése, viszont mélyreható változásokat már nem kívánt. Erre utal az a tény is, hogy az első reformok csak a közigazgatás legfelső fórumait érintették, a középszintű új intézmények létrehozására csak a hetvenes évek közepétől került sor, amikor azonban a politikai helyzet már gyökeresen megváltozott Lengyelországban.

Az 1767-es Bari Konföderáció meghirdetését követő polgárháborús anarchia Szaniszló Ágost minden jó szándéka ellenére megfosztotta a nemességet II. Katalin addig tanúsított jóindulatú semlegességétől. A vallásháború beavatkozásra vagy legalábbis tiltakozásra készítetett egy sor európai protestáns államot, ami együttjárt azzal, hogy a világ elég közömbösen szemlélte Lengyelország *első felosztását*. A lengyel nemesség számára rendkívüli megrázkódtatást jelentett területeinek megcsonkítása. A még mindig Lengyelország nagyságának és a nemesi szabadság legyőzhetetlen erejének illúziójában élő nemesség kénytelen volt rádöbenni, hogy szomszédai óriási veszélyt jelentenek az ország függetlenségére.

A kiábrándultság és a veszély érzete magyarázza a köznemesi reformmozgalom megindulását és az uralkodó osztály nagy részének hirtelen politikai aktivizálódását. *1773-ban az egyik országgyűlési követ javaslatára került sor a Nemzeti Köznevelési Bizottság tagjainak kinevezésére, akik 1774 január elsejétől kezdték meg tevékenységüket.* A köznemesség reformszármányának vezetői belátták, hogy a nemesség minden rétegét aktivizálni a haladás érdekében, a függetlenség megvédésére, csak úgy lehetséges, ha *kulturálisan* felemelik őket. Az uralkodó az oktatás fontosságát és pártatlanságát azzal is hangsúlyozni kívánta, hogy ezt a bizottságot nem az országgyűlés alá, hanem saját hatáskörébe rendelte és személyesen látta el irányítását.¹⁸

¹⁶ Uo. 763.

¹⁷ Jerzy Topolski: *Gospodarka (Polska w epoce Oświecenia)*. 187–189. Topolski számításai szerint az évi növekedési átlag 0,3–0,4%-ot, 100 év alatt tehát 30–40%-ot tett ki, amely felülmúlja Poroszország növekedési rátáját.

¹⁸ Edukacyjna Narodowa. Hatásköréről ld. B. Leśnodorski i. m. 406–408.

A lengyel Nemzeti Köznevelési Bizottság nyolc tagja, akiket az országgyűlés hat évig választott, kollegiálisan döntött a legfontosabb elvi kérdésekben, míg az érdemi munkát (tervezetek készítése, tankönyvek írása, iskolák ellenőrzése stb.) a mellettük alkalmazott tanárok, papok, jogászok végezték. A bizottság széles hatáskört kapott. Rendelkezett az 1773-ban feloszlatott jezsuita rend vagyonával, döntött a tanári kinevezésekről, ellenőrizte a törvények végrehajtását, rendszeresen jelentést tett az uralkodónak és az Ideiglenes Tanácsnak. Az ország központosításának érdekében Szaniszló Ágost a Katonai Bizottsággal együtt a Nemzeti Köznevelési Bizottság hatáskörét is kiterjesztette Litváníára.¹⁹ 1774-ben, amikor a Köznevelési Bizottság Lengyelországban megalakult, az iskolák még *Konarski* reformjainak szintjén álltak. Szinte kizárólag szerzetesek látták el a tanulmányi feladatokat, 308 tanárból 256 az egyházi rendbe tartozott. A fejlődés megkövetelte, hogy az állami felügyeletet terjesszék ki az iskolákra, és léptessenek életbe egységes tantervet az egész országban. A bizottság érdeme, hogy 1789-re a 74 gimnáziumból már 34 világinak számított.²⁰

A Nemzeti Köznevelési Bizottság eredetileg csak a közép- és felsőoktatási intézményekkel akart foglalkozni, de később felismerte, hogy az elemiiskolák szintjén is szükség van bizonyos változásra. A komisszió tagjai elhatározták, hogy *egységes tankönyveket* hoznak forgalomba az elemi iskolák számára, amelyeket a bizottság munkatársai írnak meg. Így jött létre az Elemi Iskolai Tankönyvek elnevezésű albizottság.²¹

Az oktatás egységesítése Lengyelországban bizonyos szempontból nem jelentett akkora problémát, mint Magyarországon, mert a nem-katolikusok jogait erősen korlátozták, és szó sem lehetett arról – még a bari konföderáció veresége után sem – hogy a különböző felekezetek iskolákat tartsanak fenn.

A bizottság felügyelete alá kerültek az akadémiák, melyek szintén nagy szerepet játszottak a reformok megvalósításában. Az akadémiák tanárai ellenőrzést gyakoroltak a gimnáziumok felett, rendszeresen látogatták az iskolákat, pályázatokat hirdettek az egyes állások betöltésére, előléptetési jogukkal pedig befolyásolhatták a tantestületek munkáját is. A megreformált gimnáziumok tantervében a természettudományok a korábbinál is nagyobb jelentőségre tettek szert.²²

A bizottság tagjai között akadtak ugyan ex-jezsuiták, akik mérsékelt lelkesedést tanúsítottak a reformok iránt, de a többség szívvel-lélekkel a változások mellett állt. A munkálatokban néhány külföldi is résztvett, például Samuel *Dupont de Nemours* (aki a kisiskolák szervezetével és a tudományos szemináriumok tevékenységével foglalkozott), valamint Jan *Broeleg*, a berlini akadémia tagja.²³ A filozófia tankönyvet *Condillac* írta.

A Nemzeti Köznevelési Bizottságban kezdődött a későbbi lengyel kancellárnak, a *Kościuszko*-felkelés pénzügyminiszterének, Hugo *KoŹtataj*-nak a pályafutása is. *KoŹtataj* először Krakkóban doktorált filozófiából, majd rövid bécsi tartózkodás után Itáliában teológiából és jogból. De hiába nyerte el a pápa támogatását is, hazatérte után a

¹⁹ Uo.

²⁰ *Janik* i. m. 23.

²¹ Uo. 13.; *Perényi* József: Lengyelország története. Bp. 1962.

²² Uo. 20.

²³ Uo. 22.

köznevelési családból származó ifjúra másfélévi állástalanság várt, és utána is csak a legmagasabb pártfogás birtokában. Michal *Poniatowski*-nak, a király testvérének a későbbi lengyel primásnak a segítségével jutott munkához a Köznevelési Bizottságban. Itt hamarosan megmutatkozott sokoldalú képzettségének, fantasztikus munkabírásának hatása. A komisszió tagjai az ő javaslatára kezdték meg a tanárképző szemináriumok korszerűsítését, felismerve, hogy a gyakorlatban ezen múlik a reformok gyors megvalósulása.²⁴

Koŕtataj vetette fel először, hogy minden tantárgyat lengyelül tanítsanak az iskolákban.²⁵ A Nemzeti Köznevelési Bizottság tagjainak nagy része azonban elutasította a javaslatát. A lengyel nemzeti öntudat még csak ébredőben volt, és csak a *Kosciuszko*-felkelés alatt lobbant fel elementáris erővel, a külföldi hódítás veszélyének hatására. Igaz, a rölapok és a memoárok már lengyelül íródtak, de a hetvenes években az anyanyelv még nem vált kulcskérdéssé.

Koŕtataj tanulmányt írt az *erkölcsi nevelésről* is.²⁶ A Nemzeti Köznevelési Bizottság egyik fő célja volt ugyanis, hogy gondoskodjon az ifjúság megfelelő, vallásos és erkölcsös neveléséről. *Koŕtataj* e témában írott dolgozata, ahogy egész tevékenysége, tükrözte a korabeli neohumanisztikus irányzat hatását. A klasszikusok ismeretére, az ókori bölcselők nevelő hatására mindig nagy súlyt fektetett, és a testi nevelés fontosságát is állandóan kihangsúlyozta.

Az 1772-es felosztás sokkhatása, az a tudat, hogy a Köztársaság képtelen az ország függetlenségének megvédére, sokakkal megértette, hogy szükség van az ország katonai potenciáljának növelésére. *Hadsereg kell*, mindenekelőtt képzett tisztek, akik értenek a korszerű tüzérségi technikához, és magukévá teszik a modern hadviselés követelményeit. Már ez az igény készítette Adam *Czartoryski*-t is a varsói kadétiskola megalapítására. Itt azonban csak nagyon kevés diáknak jutott hely, és annyira nagy szükség volt képzett tisztekre, hogy további lépésekre is gondolni kellett. Erre serkentett egyébként az a tény is, hogy mivel tiszt csak nemes ember lehetett, ily módon sok szegény nemes ifjú jövőjéről gondoskodhattak. *Koŕtataj* kidolgozta a katonai akadémia szabályzatát és tantervét, valamint arra is gondolt, hogy a krakkói egyetemen fel kell állítani egy olyan szemináriumot, ahol a leendő járási és megyei katonaiskolák (!) számára képeznek majd tanárokat. 1775-ben készített tervezete szintén pontos tantervet és a tanárok számára részletes pályázati feltételeket is tartalmazott.²⁷

Koŕtataj 1778-ban Ignacy *Potocki*-val együtt kijavította *Lhullier* Aritmetika c. művének lengyel fordítását. Résztvett ugyanakkor az elemi iskolai tankönyvek megírásában is. Ezek a tankönyvek európai mértékkel nézve is igen korszerűek voltak, tükrözték a kor racionális felfogását, utilitarista szellemét; az alapvető íráson, olvasáson és számoláson kívül természettudományos, egészségügyi és agrónómiai ismereteket is tartal-

²⁴ Uo. 24

²⁵ A katonai iskolák számára készített „Általános Utasításában” kimondta, hogy minden tárgyat, amelyet eddig latinul oktattak, a tanárok ezentúl lengyelül adják elő. Ld. *Janik* i. m. 28.

²⁶ *Koŕtataj* nagyon érdeklődött a téma iránt és az erről szóló munkáját kézikönyvként akarta kiadatni, ld. uo. 29.

²⁷ Uo.

maztak.²⁸ Sajnos, sok gyakorlati hasznuk mégsem volt, részben a pénzügyi nehézségek, de főleg a nagy iskola- és tanárihiány következtében.

1777-től kezdődött a *krakkói egyetem átszervezése*. A bizottság tagjai azt remélték, hogy a megújított egyetem ismét vonzani fogja a külföldi diákokat, és megfelelő felkészültségű tudósokat képez majd Lengyelország számára. A munka azonban nagyon lassan haladt, az egyetem tanárainak és főleg a krakkói püspöknek a tiltakozása miatt. A Jagelló Egyetem autonómiája ugyanis különleges jogokat biztosított tanári kara számára: saját maga állapíthatta meg szabályzatát, választhatta rektorát, tanárait a kancellár előtt letett vizsga alapján a király nevezte ki, és csak neki állt jogában a külső beavatkozást, így az átszervezést is engedélyezni. *Koŕŕtaj* a reform megvalósítása érdekében a Nemzeti Köznevelési Bizottságtól a „legfőbb felügyelő” kinevezést kapta.²⁹

Jogi téren mindenekelőtt felelevenítette Zsigmond 1536. évi privilégiumát, mely szerint az egyetem minden tanára nemesi kiváltságot élvez, húsz év után pedig örökös és örökletes nemesi jogokhoz jut, és ennek birtokában bekerül az első rendbe. Pénzügyi téren rendszeresen ellenőrizte a számadásokat, melyek megkönnyítésére központi pénztárt állíttatott fel.

Oktatási téren munkáját *az egyetem és az alája tartozó iskolák kapcsolatának ellenőrzésével* kezdte. A krakkói egyetemnek ugyanis joga volt alacsonyabb fokú iskolák felállítására, és ily módon a fiókiskolák valóságos hálózata tartozott hozzá. *Koŕŕtaj* bonyolult rendszert épített ki, amelynek lényege az volt, hogy az egyes szervezeti egységek kölcsönösen függenek egymástól és kölcsönösen felelősek legyenek egymásért. Az alsóbbfokú akadémiákat osztályokra és alosztályokra tagolta, ahol az egyes osztályok rektora az alosztályok helyettes rektorává is vált. Így próbálta biztosítani az állandó ellenőrzés lehetőségét. Ugyancsak a rektor gyakorolta a fennhatóságot az akadémia alá tartozó gimnáziumok felett. Ily módon *egységes oktatási rendszer* jött létre, amelybe egyedül az elemiiskolák nem tartoztak.³⁰

1778-ban először a *bölcsészettudományi* kar átszervezésére került sor, amely első-sorban tantervi és személyi változásokat jelentett. *Koŕŕtaj* alapelveit a „Ratio studio-rum pro Facultate Philosophica in Universitate Cracoviensi” című tanulmányában fejtette ki. Kiemelte a klasszikus műveltség fontosságát, amelynek érdekében személyesen is több előadást tartott. Intézkedései, különösen az ex-jezsuita tanárok elbocsátása, nagy felháborodást váltott ki, a tanárok a szejmen tiltakoztak az egyetem autonómiájának megsértése miatt, de eredménytelenül. *Koŕŕtaj* gondoskodott arról, hogy a természettudományos oktatásához, a kísérletek elvégzéséhez szemléltető eszközöket is vásároljanak. Az ő ajánlására került Jan *Sniadecki* az egyetemre matematika tanárnak, aki később rektor lett, majd a 19. század elején meghívták az oxfordi és cambridge-i egyetem átszervezésére.³¹

Koŕŕtaj 1779-ben látott hozzá a *teológiai* kar megreformálásához. Ez még nagyobb ellenállást váltott ki az egyház részéről, aminek nem kis szerepe volt abban, hogy

²⁸ Uo. 13–14.

²⁹ Uo. 43.

³⁰ Uo. 21–38.

³¹ Jan *Sniadecki* *Koŕŕtaj* távozása után lett a krakkói egyetem rektora és a jogi kar átszervezését már ő hajtotta végre. Uo. 31.

1780-ban felmentését kérte a felügyelői teendők végzése alól. Megkapta az általa az egyetemi oktatók számára alapított nyugdíjat. A Nemzeti Köznevelési Bizottság azonban folytatni kívánta az átszervezést az orvosi és jogi karon is. Miután alkalmasabb személyt nem találtak, 1782-ben ezért rektorrrá választották és felkérték a megkezdett reformok folytatására.

Ekkor viszont már végleg elszabadultak az indulatok. *Soltyk* krakkói püspök megvádolta *Koŕŕtaj* a templomi ezüst ellopásával, és megfosztotta egyházi beneficiumaitól, sőt börtönbüntetésre is ítélte. Igaz, hogy később mégis kénytelen volt őt felmenteni és a káptalan őt záratta be, de *Koŕŕtaj* annyira megviselten került ki ebből a kínos perből, hogy végleg visszavonult a Nemzeti Köznevelési Bizottságban folytatott minden megbízásából. 1786-ban Szaniszló Ágost halálából fáradhatatlan munkájáért – amelyt szinte minimális fizetségért végzett – litván főreferendáriusi méltóságot adományozott neki.³²

Koŕŕtaj távozásáig mégis keresztülvitte az *orvosi* kar reformját, amely elsősorban a természettudományok oktatásának korszerűsítését és a megfelelő oktatási feltételek megteremtését jelentette. Végezetül még rendbehozatta az egyetem levéltárát és könyvtárát is.

Az új rendszernek megfelelően a természettudományi és orvostudományi ismeretek oktatása az úgynevezett „fizikai” kabinethez, míg az irodalom, teológia és jog előadása a „morális” kabinethez tartozott. Szervezetileg ily módon próbálták biztosítani a tudományok közötti összefüggések felismerését és az együttműködést a kutatások során. Az átszervezés ellenére a krakkói egyetem megőrzött néhány *feudális* vonást, mert a tanári kar igyekezett az újításokat formális változtatásokká redukálni. *Koŕŕtaj* és a bizottság hosszú küzdelme azonban nem volt hiábavaló. A megreformált akadémiák mindenütt a haladó erők központjává váltak, és diákságuk aktívan részt vett a politikai harcokban.³³

A Nemzeti Köznevelési Bizottság tagjai közül Franciszek *Salézy Jeziarski* neve forrott össze még leginkább a közoktatás reformjával. Kanonok volt, a felvilágosodás eszméinek megszállott híve, egyben legbuzgóbb és legtehetségesebb propagátora. Franciás elmésség, sziporkázó humor jellemzi röpiratait, amelyekben a maradiságot tűzte tollhegyre. Az országgyűlés választotta a komisszió tagjává, ahol a királyi iskolák fő vizitátora lett. Éles kritikája miatt azonban hamarosan összeütközésbe került az egyházzal, ezért megbízatásáról le kellett mondania.

A kor irodalmi életének szinte minden jelentősebb alakja résztvett a munkálatokban: Franciszek *Zablocki*, Julian *Ursyn Niemcewicz*, Józef *Wybicki* – csak a legkiválóbbakat említve. *Zablocki* később, mint a *Koŕŕtaj* tevékenységéről ld. még *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa 1938; Nowy Korbut, Warszawa 1967, IV. kötet.

Ez volt az a bizottság az 1764 után létrehozottak közül, amely a cél érdekében a legjobban össze tudta fogni a társadalom különböző rétegeit. Tagjai között megtaláljuk a

³² *Koŕŕtaj* egyik fentmaradt levelében, amit protektorához, Michal *Poniatowski* plocki püspökhöz írt, fizetésemelést kért, mondván, hogy beneficiumainak szinte teljes jövedelmét a plébániák és az iskolák korszerűsítésére fordítja és személyes szükségleteire több pénzre lenne szüksége. Uo. 18.

³³ *Janik* i. m. 20. Hugo *Koŕŕtaj* tevékenységéről ld. még *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa 1938; Nowy Korbut, Warszawa 1967, IV. kötet.

³⁴ Fr. *Zablocki* is satirikus verseivel vált népszerűvé, különösen a „Nagy Szejm” (1788–1792) időszakában. Mieczysław *Klimowicz*: *Oświecenia*, Warszawa, 1972. 353–357.

felvilágosult arisztokrácia kiválóságait: *Adam Kazimierz Czartoryski*-t, *Andrzej Zamoycki*-t stb. Igaz, más-más szándék vezette a köznemességet és az arisztokráciát, amikor támogatta az oktatás reformját, eltérő módon ítélték meg a munkálatok fontosságát, de mégis egyetértettek azok szükségességében – és ez lehetővé tette, hogy a bizottság tevékenysége eredményes legyen. A Nemzeti Köznevelési Bizottság fennállása során 631 ülést tartott. Legnagyobb sikerének azt tarthatjuk, hogy működése alatt, aktív támogatásával 800 kisiskola létesült, amely természetesen – Lengyelország földrajzi méreteinél fogva – még nem azt jelentette, hogy minden faluban iskola nyílt. A korábbi viszonyokhoz képest ez azonban óriási vívmánynak tekinthető. 1793-ig az oktatásügyi bizottság 30 új elemiiskolai tankönyvet és tanári kézikönyvet adott ki.^{3 5}

Az 1791. május 3-án győzelemre vitt alkotmány gyakorlatilag hasonló intézmény felállításáról intézkedett *Köznevelési Bizottság* néven, ugyancsak *Szaniszló Agost*, vezetése alatt. Az 1792-ben bekövetkezett orosz megszállás, a targowicei reakció megszüntette az alkotmány által létrehozott új közigazgatási szerveket, de a Köznevelési Bizottságot meghagyta, azzal a módosítással, hogy Litvánia számára külön bizottságot nevezett ki. Az 1793-as gródnói országgyűlés – ahol törvényesítették az alkotmányellenes intézkedéseket és az ország *második felosztását* – már ezt a különbséget is eltörölte és a Köznevelési Bizottságot 1774-es formájában ismerte el törvényesnek. A bizottság személyi összetétele azonban nagyon megváltozott, a reakció ismert alakjai vették át benne a vezetést, mint például: *Józef Ankwicz* és *Józef Kossakowski*, akiket a *Kościszko*-felkelés alatt árulókként kivégeztek. Az ekkor életbe léptetett cenzúra tervbe vette a tantervek megváltoztatását is, de az 1794-es felkelés kirobbanása ezt megakadályozta.^{3 6}

A Nemzeti Köznevelési Bizottság működésének következtében nagy mértékben gyarapodott a *haladó gondolkodású, művelt fiatalok* száma, akik fontos szerepet játszottak a szabaddóműves páholyokban. Alapvetően természetesen a már vázolt objektív körülmények – a gazdasági fellendülés, az arisztokrácia és a köznemesség közötti harc kiéleződése, küzdelem az ország függetlenségének megvédéséért – teremtették meg azokat a feltételeket, amelyek között a Nemzeti Köznevelési Bizottság munkája gyümölcsözőnek bizonyult. Az iskolák és főleg a tanulók számának növekedése a közigazgatás terén is már hozott bizonyos, szerény eredményeket. Az igazságszolgáltatásban az alacsonyabb hatáskörű hivatalok viselését már bizonyos iskolázottsághoz kötötték, 1791-től.^{3 7} A kisenemesség, amely elsősorban a helyi hivatali apparátusban játszott nagy szerepet, továbbra is iskolázatlan maradt, kivéve azokat, akik értelmiségi pályán keresték megélhetésüket.

A 18. század végére hirtelen felduzzadt az *intelligenciához* tartozók száma. Ezt egyaránt magyarázza az értelmiségi munka iránt megnövekedett kereslet és a nemességen belüli differenciálódás elmélyülése. A közrendi bizottságok a hetvenes évektől előírták, hogy minden város tartson *orvost, bábát és tanárt*, sőt nagyobb városokban a kilencvenes évekre már jóval nagyobb számban találunk értelmiségieket, mint ahogy azt az előírás megkívánta. *Varsó*, mint királyi székhely sajátos helyzetben volt, ezzel is magyarázható az intelligencia magas aránya (8–10%). *Nagy-Lengyelország* területén a század végén mindenütt nagyon kedvező a kép: 144 városi iskolában több mint 10 000 diák tanult,

^{3 5} *Leśnodorski*: Historia państwa i prawa Polski. II. kötet, 428–495.

^{3 6} *Andrzej Zahorski*: Warszawa w powstaniu kościuszkowskim. Warszawa, 1967. 29.

^{3 7} *Leśnodorski* i. m.

Poznanban pedig akadémia is működött. Gdanskban 100 magántanárrol, 80 hivatalnokról, 26 orvosról és 6 könyvkereskedőről tudunk. Látható mindebből, hogy Lengyelország ezen területei nemcsak gazdaságilag, hanem kulturálisan is felzárkóztak a közép-európai élvonalhoz. Kis-Lengyelországban és Litvániában viszont éppen csak megindult a fejlődés ebben az időszakban.³⁸

*

Az 1794-ben kirobbant *Kościuszko*-felkelés nemcsak merített a Köznevelési Bizottság pozitív hagyományából, hanem tovább is fejlesztette azokat.

Az 1794 májusában megszervezett *Legfelső Nemzeti Tanács* kollegiálisan működő bizottságokból állt. Ezek egyikének lett feladata az oktatás és ezzel szoros összhangban a propaganda irányítása. Ez az intézmény gondoskodott *Kościuszko* kiáltványainak terjesztéséről, a felkelés céljait ismertető röplapok kinyomtatásáról és a sajtó ellenőrzéséről. A korábbi helyzettel eltérően a vajdaságokban is hasonló köznevelési bizottságok kinevezésére került sor. Az *oktatás irányítása* tehát a közigazgatás szerves részévé vált. Másrészt: amíg 1774-ben az látszott célszerűnek, hogy a rendi és oligarchikus tendenciákat érvényesítő Ideiglenes Tanácstól függetlenül működjenek a Nemzeti Köznevelési Bizottság, 1794-ben a felkelés szolgálatába állítva az iskolákat és a tanárokat, az tűnt természetesnek, hogy a Legfelső Nemzeti Tanács alá tartozzon az oktatás irányítása is.

Kościuszko valóban igyekezett támaszkodni a tanárok munkájára. A polanieci kiáltvány (1794. május 7.) az ő feladatukká tette, hogy a kiáltványok tartalmát elmagyarázzák a jobbágyoknak, választott felügyelőkként eljárjanak az udvarház és a falu közötti vitás esetekben, felvilágosítsák a parasztságot jogaikról és kötelességeikről.³⁹ Sajnos, a falusi iskolák száma még mindig nagyon alacsony volt, a bizottság befolyása csak kevesekre terjedt ki. Ennek ellenére a bizottság elnökének, Franciszek *Dmochowski*-nak és titkárának Franciszek *Zabłocki*-nak patriotizmustól és modern nemzeti tudattól fűtött írásai sokat tettek annak érdekében, hogy a három részre szakadt ország lakosságát egyik ellenség se tudja asszimilálni.

1795 után a krakkói szellemben megreformált *lembergi* akadémia őrizte meg leginkább a haladó hagyományokat. Diákjai közül sokan kapcsolatban álltak a dekabristákkal, majd résztvettek az 1830-as lengyel felkelés előkészítésében. *Mickiewicz* és *Lelewel* *nemzedéke* számára így közvetítette az akadémia a felvilágosodás korának tradícióit.⁴⁰

*

Végeredményben a Nemzeti Köznevelési Bizottság megfelelt a várakozásnak: elindította az oktatás egységesítését és korszerűsítését. A Köztársaság függetlenségének elvesztése azonban – ami részben arra vezethető vissza, hogy az államrendszer megszilárdítása nem sikerült olyan mértékben, amennyire azt a reformnemesség szeretne volna – megakadályozta, hogy a közoktatási reformok *maradandóak* legyenek.

³⁸ *Wojtowicz* i. m. 224–225.

³⁹ *Leśnodorski* i. m. II. 459.

⁴⁰ *Leśnodorski*: *Polscy Jakobini*. Warszawa, 1960. 187–188.